

MIKOLÁŠ ZATOVKAŇUK

ČESKO-RUSKÁ INTERFERENCE Z HLEDISKA PSYCHOLINGVISTICKÉHO

1. Vysvětlení jevů jazykové interference in statu nascendi je v kompetenci psycholingvistiky v pojetí, které předmět této vědní disciplíny spatřuje v zkoumání korelací mezi kategoriemi psychologickými a lingvistickými v souvislosti se základními druhy řečové činnosti — mluvením a psaním (produkce řeči) a poslechem i čtením (dešifrace řeči).

A. R. Lurija ve své nové knize¹ mluví o třech rovinách přechodu od myšlenky k výpovědi; jeho pojetí se opírá také o výsledky sovětské a světové lingvistiky a je propracovanější než u autorů kolektivní monografie pod red. A. A. Leonťjeva.² První je rovina sémantických představ; zde lze vyčlenit komponenty myšlenky, jež jsou východiskem pro další rozvíjení výpovědi; diferenčním znakem této roviny je to, že mluvčí neoperuje slovy, ale smyslovými elementy. Vyčleňuje se téma a réma myšlenky; např. výpovědi *мы будем удовлетворять постоянно растущий спрос населения на товар широкого потребления* předcházet subjekt (téma myšlenky) „мы“ a predikát (réma myšlenky), tj. komplex smyslových elementů „исполнять чьи-н. требования“ (v pozdější verbální realizaci = удовлетворять), „требования на товары“ (v pozdější verbální realizaci = спрос), „жители какого-н. места“ (v pozdější verbální realizaci = население), „не прекращающийся“ (v pozdější verbální realizaci = постоянно) atd. Rovina sémantických představ neobsahuje konkrétní lexikální jednotky, ani konkrétní syntaktické konstrukce; pro ni je charakteristická nerozvitost a gramatická amorfnost smyslových elementů. Druhá je rovina hloubkově syntaktických struktur, která podržuje některé vlastnosti roviny sémantických představ, avšak hloubkově syntaktické struktury mají již řečovou povahu a logicko-gramatickou stavbu; od první roviny se liší přechodem od hloubkové slovní zásoby k lexémům daného jazyka (i když ještě v podobě ne zcela vyhraněné) a posloupností syntaktických spojení. Výstavba hloubkově syntaktických struktur se nekryje s výstavbou povrcho-

¹ А. Р. Лурия. Основные проблемы нейролингвистики, изд. Моск. унив., 1975, стр. 254.

² *Viz Основы теории речевой деятельности*, отв. ред. А. А. Леонтьев, Наука, Москва 1974.

vých struktur ve vzniklém textu. Proto ve stejné hloubkově syntaktické struktuře mohou být zastoupeny různé varianty povrchové realizace textu, které mají stejný smysl; srov. možné varianty výše uvedené výpovědi: *В связи с постоянно растущим спросом населения на товары широкого потребления мы будем увеличивать их производство. ≈ Мы будем выпускать больше товаров широкого потребления в связи с постоянно растущим спросом населения на эти товары. ≈ Мы будем удовлетворять постоянно растущий спрос населения на товары широкого потребления;* povrchová realizace smyslu této výpovědi je možná i v podobě souvětí: *Так как постоянно растет спрос населения на товары широкого потребления, мы будем увеличивать их производство.* V třetí rovině se hloubkově syntaktické struktury realizují foneticky, fonologicky, ortograficky a lexikálně v ústní realizaci a grafematicky, ortografematicky, morfologicky a lexikálně v písemné realizaci.³

2. V souvislosti se studiem jevů jazykové interference nás zajímá především rovina hloubkově syntaktických struktur; zde přechod k vnějšímu jazykovému ztvárnění výpovědi se uskutečňuje pomocí „mechanismů selektorů neboli filtrů, jež umožňují eliminaci jazykových spojení nepřipustných z hlediska daného jazyka“ (A. R. Lurija, tamtéž, str. 27); pojem „mechanismy selektorů“ je důležitý pro psycholingvistickou charakteristiku jazykové interference, neboť neprobíhá-li eliminace nenáležitých jazykových prostředků úspěšně (týká se to jak monolingvních, tak bilingvních a polylingvních jedinců), pronikají do povrchové struktury výpovědi v podobě interferémů.

2.1. Jak jsme se již zmínili, formování hloubkově syntaktické roviny souvisí s lexikální a syntaktickou stránkou výpovědi. Po stránce lexikální volbu náležitého slova lze spojovat s tzv. paradigmatickými vztahy mezi lexikálními jednotkami. Tyto vztahy se nemusí krýt s reálnými vztahy v řečovém aktu. Ve vědomí mluvčího jsou založeny např. na principu logické charakteristiky tříd podle rodu a druhu. Jestliže rodovým nadřazeným pojmem je pojem „присутствие где-н. людей, чем-н. объединенных“, pak jeho vidovými podřazenými pojmy jsou: „собрание“, „заседание“, „конференция“, „симпозиум“, „форум“, „митинг“, „манифестация“, „демонстрация“ aj. Protože tyto pojmy mají společnou sémantickou vlastnost „присутствие где-н. людей, чем-н. объединенных“ a vztahy mezi nimi jsou dynamické, je přirozené, že volba adekvátního slova nemusí být vždy úspěšná; toto potvrzují interferémy typu *собрание místo митинг, *билет místo листовка, *орудие místo прибор zaregistrované v ruských písemnostech českých žáků. Tento typ neadekvátní volby lexikálních jednotek se vyskytuje i v českých písemnostech českých žáků jako např. *producent (filmu) místo režisér (filmu), *soukromník místo jednotlivec, *podnik místo zařízení, *strana místo

³ Viz A. P. Лурия, op. cit., str. 5—31.

skupina.⁴ Zatímco vidové pojmy jsou různými pojmy v rámci lexikální paradigmaticky, synonyma se vztahují k témuž pojmu, takže vztah mezi nimi má v podstatě meziverbální povahu;⁵ srov. např. interferémy typu *сохранять правила гигиены místo соблюдать, *событие místo случай, *прекрасный místo красивый, ale i ve výpovědích v mateřštině: *врх ошэперем místo *ход ошэперем*.

Neúspěšná volba slova se však neomezuje jen na lexikálně paradigmatické nebo synonymické vztahy; při pokusech o adekvátní volbu slova se mohou vybavovat i slova mimo tyto vztahy; v známé Čechovově povídce Лошадиная фамилия hrdinové příběhu se pokoušejí vzpomenout si na jméno dentisty a uvádějí je do souvislosti s pojmem „kůň“ a s jednotlivými vlastnostmi vztahujícími se k tomuto pojmu, které jen zčásti jsou povahy vidové („samec koně“ — Žerebcov, „samka koně“ — Kobylin, „mládě koně“ — Žerebjatnikov), zčásti pak zprostředkovaně pomocí pomeznicích pojmů jako „úprěž“ (Pristjažkin, Uzdečkin, Trojkin), „krmení pro koně“ (Ovsov). Tyto poslední lze nazvat tematickými nebo odvětvovými sdruženími pojmů; dynamické vztahy mezi nimi jsou založeny na asociaci podle styčnosti. Rodově druhové a synonymické interferémy lze spojovat s asociacemi podle podobnosti.

Experimentálně se zkoumá hodnocení smyslové blízkosti slov mluvčími. Vysoké hodnoty svědčí o těsných smyslových souvislostech slov, nízké hodnoty pak o vzdálených smyslových souvislostech; např. uvnitř sémantického mikrosystému „počasí“ lze v ruštině vydělit dvojice slov „ветер“ a „порыв ветра“, „береговой ветер“ a „ураган“, které mají vysoké hodnoty smyslové blízkosti a tvoří sémantickou skupinu slov, kterou lze nazvat „движение воздуха в атмосфере“, analýza výsledků experimentu ukazuje, že mluvčí rozlišuje několik sémantických skupin uvnitř mikrosystému „поčasí“, které navzájem souvisejí.⁶

2.2. V rovině hloubkově syntaktických struktur podnětem k vybavování slov může být také lineární řada *f o n é m ú* nebo *g r a f é m ú* společných pro dvě nebo několik slov, zejména na základě společného kořene — *измена místo изменение (в клетках происходят разные *измены), na základě jednoho elementu složeného slova — *добросовестный místo добровольный (наша спортивная организация *добросовестная), na základě podobnosti morfologické struktury — *задание místo значение (рабочий скот не имеет большего задания для современного хозяйства), na základě souzvučnosti — *благодарный místo благородный *aj*. Neadekvátní volba po-

⁴ Viz K. Svoboda, *Stylizační výcvik ve spisovné češtině a rozvoj myšlení*, Syntax a slovník, SPN, Praha 1975, str. 94—98.

⁵ Viz J. Filipec, *Systém v slovní zásobě a paralelní významová stavba souřadných slov*, sb. Rusko-české studie, Jazyk a literatura II, Praha 1960, str. 302.

⁶ Viz např. A. П. Клименко, *Вопросы психоллингвистического изучения семантики*, Минск 1970, str. 12—18.

dobných slov při produkci řeči v rámci jednoho jazyka (hlavně v mateřštině) je nazývána paronymií.

Z psycholingvistického hlediska také neadekvátní volbu slov výše uvedenému typu lze uvádět do souvislosti s asociací podle podobnosti; rozdíl mezi záměnou typu *конференция místo собрание a záměnou typu *добросовестный místo добровольный lze spatřovat v tom, že v prvním případě je záměna stimulována pojmovou podobností slov конференция a собрание, kdežto v druhém případě hláskoslovně fonetickou (nebo grafickou) podobností slov. Oba faktory spolupůsobí tam, kde se výrazová podobnost slov druží s jejich pojmovou podobností (*кровотечение místo кровообращение).⁷ I. I. Kitrosská zkoumala vliv podobnosti na neadekvátní záměnu jazykových prostředků a přišla k závěru, že pojmová podobnost mnohem častěji způsobuje interferenci než zvuková nebo grafická.⁸

V počáteční a mírně pokročilé etapě vyučování ruštině se setkáváme s přenesením celé vnější podoby českého slova do ruštiny, které se akusticky v těchto dvou jazycích nekryje, např. ve výpovědi *это очень интересная цеста* (místo *дорога, путешествие, поездка*); v takovém případě ruština nemá slovo ani slovní spojení, které by se zvukově krylo s českým slovem; toto se sice začleňuje do syntaktických vztahů ve výpovědi, ale nerealizuje se sémanticky. Interferémy tohoto druhu lze nazvat „citátovými“ slovy, neboť v jinojazyčném textu podržují význam z jazyka-pramene (v tomto případě z mateřštiny); po stránce komunikativní jsou v druhém jazyce nulové — Rus neznalý češtiny nepřipisuje mu žádný význam (ani zkeslený na rozdíl od tzv. mezijazykových homonym). Takové interferémy svědčí o tom, že při produkci výpovědi v hloubkově syntaktické rovině neproběhl proces selekce adekvátního slova v rámci druhého jazyka: v žádném elementu takového interferému nelze zjistit stopy zvukového nebo grafického vybavování slova na základě studovaného jazyka. Analogické jevy odpozoroval L. V. Ščerba v lužických nářečích: „То, что называется словом, у двуязычных состоит из трех элементов: представления значения и двух звуковых представлений. Если один из этих элементов слабеет случайно, временно или систематически, то другой естественно его замещает.“⁹

2.3. „Kombinované“ pojmově zvukové vybavování slov lze proilustrovat na příkladech lexikálně slovotvorných interferémů; jejich „interferenční historie“ napomáhá vystopovat předpokládané etapy vybavování slova. Ve výpovědi *заклучи приемник (místo — *включи*) interferém *заклучи a sloveso *включить* nemají společnou objektivní vlastnost, která by je spojovala

⁷ Srov. Г. С. Щур, О типах лексических ассоциаций в языке, сб. Семантическая структура слова, Наука, Москва 1971, стр. 140—150.

⁸ Viz její článek *К исследованию роли и места переноса в речевой деятельности*, сб. Вопросы психолингвистики и преподавание русского языка как иностранного, изд. Моск. унив., 1971, стр. 30.

⁹ Л. В. Щерба, *Избранные работы по языкознанию и фонетике*, I, изд. Ленинград унив., 1958, стр. 38.

v mimojazykové skutečnosti (v denotátu): slovo *заклЮчить* je nositelem informace „арестовать“, „сделать вывод“, kdežto slovo *включить* znamená „привести в действие“. Protože předem vylučujeme, že by mluvčí úmyslně zaměnil informaci „включи“ informací „заклЮчи“, vysvětlení této záměny je třeba hledat v neadekvátním zvukovém (nebo grafickém) vybavování slova při přechodu od hloubkové struktury slova k jeho výrazové podobě. Právě v rámci mezijazykové interference členitost slova při jeho vybavování se nám jeví jako explicitnější než v rámci jednoho jazyka. V našem příkladě je zvukové vybavování doloženo předponou *за-*, která pronikla zřejmě z české zvukové podoby slovesa *zapnout* (= rus. *включить*). Protože v podvědomí mluvčího vnější podoba slova *включить* není zakotvena trvanlivě, přechod od jeho hloubkové struktury k povrchové se uskutečnil prostřednictvím českého slova *zapnout*; skutečnost, že se při tom uplatnil jen jeden element slova — předpona, může svědčit o diferencovanosti zvukového vybavování v rámci slova a jeho elementů a zároveň a spoluúčasti pojmového vybavování v rámci ruštiny; kdyby tomu tak nebylo, lze předpokládat, že by mluvčí použil citátového slova, které by mělo podobu *запнуть nebo (méně pravděpodobně) *запнуут; uvedený příklad svědčí také o tom, že ruské slovo *включить* bylo alespoň jednou zapsáno v „mozkovém lexikonu“ mluvčího,¹⁰ jinak by se v interferému nemohl objevit náležitý element slova *-ключ-*. Z hlediska psycholingvistického složitější povahy jsou interferémy, jež se v podstatě kryjí v pojmové rovině; např. interferém **осмотр города туристами* (česky *prohlídka*) i náležitá podoba slova *просмотр* se kryjí v pojmu „осматривая, знакомиться с чем-н.“, takže zvukové vybavování je zde komplikováno synonymickými vztahy mezi slovy.

V této souvislosti se nabízí otázka uvědomovanosti a neuvědomovanosti probíhajících procesů při vybavování slov nebo jeho elementů; můžeme předpokládat, že neuvědomovaně se vybavují tzv. citátová slova a afixy při diferencovaném vybavování v rámci slova (srov. výše uvedený příklad *заклЮчить). Operativní jednotky při přechodu od hloubkové struktury slova k povrchové struktuře mohou být různé a jsou závislé na specifičnosti vnější podoby slova a na slovtvorném modelu slova.

2.4. Pro osvojování geneticky blízce příbuzného jazyka jsou charakteristické interferémy související s motivací pojmenováním. Ve vlastním psychologickém aspektu pojmenovací akt se zakládá na motivaci čili volbě té či oné vlastnosti objektu mimojazykové skutečnosti a „nahodilost“ nebo „nikoliv nahodilost“ pojmenování ve vztahu k mimojazykové skutečnosti. Také při lexikálně sémantické interferenci se uskutečňuje svého druhu pojmenovací akt, ale volba motivující vlastnosti nevychází z vlastností objektu mimojazykové skutečnosti (sociolingvistická situace), nýbrž ze sémantických vlast-

¹⁰ Srov. А. А. Леонтьев, *Психологическая структура значения*, сб. Семантическая структура слова, Москва 1971, стр. 18; М. З а т о в к а н ю к, *Интерференция и основные виды речевой деятельности*, *Čs. rusistika*, 20, 1975, č. 1, str. 1—7.

nosti slova v mateřštině (lingvometodická situace). Jestliže např. v sociolingvistické situaci pták rus. бегунок, byl pojmenován na základě své vlastnosti „хорошо бегает“ a ryba rus. четырехглазка na základě své vlastnosti „роговица ее глаза разделена на две части горизонтальной полоской пигмента“, tak v lingvometodické situaci např. v interferénu животный místo жизненный k sémantickému posunu zřejmě došlo proto, že obě slova jsou motivována společnou mimojazykovou vlastností *жить*; obdobným způsobem lze vysvětlit záměny typu они страдали от *зимы (= от холода); *маляр (= художник) написал картину; это *непотребны (= ненужные) продукты aj. Poslední příklady připomínají citátová slova adaptovaná morfoloogicky nebo derivatologicky (srov. čes. *zima*, *malíř*, *nepotřebný*), avšak pro citátová slova je typický právě naprostý nedostatek jakékoliv motivace pojmenování (ve vztahu k jazykovému povědomí nositele jazyka, srov. *цеста místo путь, *стром místo дерево). Není bez zajímavosti, že nepravé motivace pojmenování slov v rámci jednoho jazyka mohou být využity pro komický efekt (např. rus. оперировать = сочинять оперу, задача = оплата загородного дома, вселенная = очень ленивая aj.).¹¹

Motivace pojmenování může hrát roli při osvojování slovní zásoby. Protože sémantická struktura motivovaných lexikálních jednotek nebo jejich elementů je otevřená, upevňuje se spojení mezi jejich zvukovou podobou a jejich významem; starší žáci a dospělí snadno uvádějí do vzájemné souvislosti slova родственник a рождество (čes. příbuzný, vánoce); upevňování slovní zásoby mohou sloužit také mnemotechnické postupy, kdy se např. ruský ekvivalent českého slova *bičik* (= rus. *плетка*) osvojuje prostřednictvím českého slovesa *plést*, jež zvukově a pojmově připomíná osvojevané slovo *плетка*; přitom mnemotechnické mezičlánky mohou mít jen formálně zvukovou podobnost jako např. české *čert* napomáhá zapamatování ruského slova *чердак* (= čes. *půda*)¹². Avšak tyto faktory mohou působit i protisměrně; mohou stimulovat interferenci v lexiku tam, kde spojení mezi zvukovou popř. grafickou (psychofonetickou nebo psychografickou) podobou slova a jeho významem nejsou dostatečně pevná; srov. *рождественник místo родственник pod vlivem lexikální jednotky рождество. (Tamtéž str. 477.)

3. Programování výpovědi po stránce syntaktické souvisí s pojmy syntagmatické asociace (typu небо — голубое) a asociace mezi nestejnými gramatickými třídami.¹³ Lze vydělit tři typy interferému blíže nebo vzdáleněji souvisejících se syntagmatickou asociací — lexikálně syntaktické, formálně syntaktické a morfoloogicko-syntaktické interferémy. O lexikálně syntaktické povaze styčností typu *высокая печь

¹¹ Viz poslední stránku listu Литературная газета, 1975, 1976.

¹² Viz výsledky experimentálních studií J. Bronce, *K metodické typologii ruského lexika*, Ruský jazyk 25 (27), 1974—1975, č. 10, str. 446—451.

¹³ Srov. op. cit. *Основы теории речевой деятельности*, str. 170.

místo *доменная печь* svědčí příklady, kde syntaktická dvojice v češtině (v jazyce dominujícím) odpovídá jednoslovnému ekvivalentu v ruštině jako např. *čes. vlastní náklady* — **собственные расходы* místo *себестоимость*; *služební cesta* — **службeная поездка* místo *командировка*. Na uvedeném příkladu *высокая печь je vidět, jak k ztotožnění přídavných jmen *высоký* — *высокий* došlo na základě syntagmatické asociace s českým substantivem *печ* podle styčnosti těchto dvou lexikálních jednotek ve slovním spojení a pod zorným úhlem češtiny.

Syntagmatickou asociací v lexikálně syntaktických interferémech lze též pojímat jako chybnou sémantickou analogii podle schématu „předmět A (= sémantika slova A) má vlastnosti a, b, c... x; předmět B (= sémantika slova B) má rovněž vlastnosti a, b, c...“, tudíž také předmět B má vlastnost x; např. interferém *ездить на лыжах (místo *бегать на лыжах*) lze spojovat s chybnou sémantickou analogií; protože hloubková sémantika slovesa *ездить* má v obou jazycích vlastnosti „двигаться в разных направлениях“, „посещать кого-н., приезжая“, „уметь пользоваться каким-н. средством передвижения“ aj., usuzuje se (chybně) o identičnosti vnější jazykové realizace hloubkové sémantiky sloves *čes. jezdit* — *rus. ездить*.

3.1. Experimentálně bylo prokázáno, že se asociativní pole v různých jazycích (i blízkce příbuzných) nekryjí. Rozdíl se projevují v povaze asociativních struktur jak ve vztahu k jednotlivým skupinám slov, tak i ve vztahu k jednotlivým slovům. Např. slovo-stimul *врач* vyvolá u žáků Bělorusů asociáty spojené s funkcemi lékaře — *белорус. лячусь, вылечусь*, zatímco u žáků ruské národnosti asociáty tohoto druhu vůbec nebyly zaregistrovány; u nich se na prvním místě uplatnily asociáty související s lékařskými specializacemi — *хирург, зубной, терапевт*.¹⁴ V jiném experimentu bylo zjištěno, že se asociativní pole v ruštině a běloruštině kryjí hlavně v rodově druhových vztazích.¹⁵ Je pozoruhodné, že stejná slova-stimuly vyvolávají různé asociáty u obyvatel města a venkova, u mužů a žen.¹⁶

3.2. Formálně syntaktické interferémy souvisejí se syntaktickými prostředky slovních spojení, především s předložkovou rekcí; v jazykové realizaci výpovědi se odrážejí rekcí rozdíly mezi jazyky — *надеяться *в помощь* místo *на помощь* (srov. *čes. doufat v pomoc*), *богатый *на витамины* místo *богатый витаминами* (srov. *čes. bohatý na vitamíny*).

Morfologicko-syntaktické syntagmatické asociace je přesněji nazývat syn-

¹⁴ Viz Г. И. Николаенко, К качественной динамике лексических ассоциативных структур у учащихся русской и белорусской школ, сб. Всесоюзная научная конференция по проблемам обучения русскому языку в условиях близкородственного билингвизма, Материалы к конференции, Минск 1975, стр. 365—367.

¹⁵ Viz А. П. Клименко, А. И. Титова, Л. Н. Титова, Наиболее частые словесные ассоциации в русском и белорусском языках. Всесоюз. науч. конференция, оп. cit. стр. 237—242.

¹⁶ Viz Г. С. Щур, О типах, оп. cit. стр. 148.

tagmatickými analogiemi,¹⁷ protože souvisí s pojmem model; tam, kde se v psychologii mluví o vzájemném vztahu mezi předměty (nebo jevy), v lingvistické rovině mámo co činit se schématem (např. morfologicko-paradigmatickým) a jazykovými elementy (např. koncovkami konkrétních substantiv), které se v schématu pravidelně vybavují; zatímco asociativní procesy při interferenci souvisejí hlavně se slovní zásobou a s tzv. otevřeným jazykovým systémem, analogizující procesy lze uvádět do souvislosti s morfologií a syntaxí a s tzv. uzavřeným jazykovým systémem. I když neexistuje striktní hranice mezi těmito dvěma základními způsoby pronikání interferentů do povrchové struktury výpovědi a do textu, převážná část gramatických interferentů vzniká v důsledku analogizujících pochodů, a to jak mezi-jazykově, tak i uvnitř jednoho jazyka.

Tak např. působením analogie s homomorfií českého nominativu a instrumentálu množ. čísla proniká koncovka těchto pádů do ruských slovoform: *говорить с *немцы, дружить с *народы, познакомиться с *члены делегации, поехать с *родители в горы*. Uvnitř ruštiny vznikají interferentní typy *обладать железной *волью, их мечта стала *действительностей, они боролись днем и *ночей, работать с радостей*; s velkou analogizující silou působí zde zejména skloňování žen. rodu na -а, -я.¹⁸ Četné jsou případy působení mezijazykové analogie při kongruenci podmětu s přísudkem a podmětů (popř. předmětů) s přívlastkem: *12-ого апреля *поднялась космический корабль* (srov. čes. *loď* — žen. rodu), *известие *распространилась по всему миру* (srov. čes. *zpráva* — žen. rodu), *когда вы *родился* (čes. *кdy jste se narodil*), *купить *новую галстук* (srov. čes. *kravata*), *ему *понравилась Париж*. Svědectvím nenáležitého syntagmaticko-syntaktického členění ve větě a „ztráty“ syntaktických souvislostí při produkci řeči jsou příklady typu *я искал статью в „Правде“, но его там не было; борьба между большевиками и их врагами был твердый*. Avšak i zde v jazykovém podvědomí mluvčího mohly spolupůsobit rodové charakteristiky českých substantiv *чләнек* a *бой*.

Při analýze a klasifikaci gramatických interferentů vznikajících pod vlivem analogizujících pochodů je účelné rozlišovat tzv. materiální analogii mezi tvary téhož paradigmatu a formální analogii mezi slovy téhož typu nebo slovy se stejnými funkcemi.¹⁹ Pod vlivem materiální analogie vznikají např. mální analogii lze ilustrovat slovo tvornými interferentní typy *заклЮчить*

¹⁷ O vztahu asociace a analogie k jazykové interferenci srov. experimentální práci D. W. Wolfle, *The Relation Between Linguistic Structure and Associative Interference in Artificial Linguistic Material*, Philadelphia, Linguistic Society of America, Univ. of Pennsylvania, 1932, 56 str.

¹⁸ Viz M. Holoubková, J. Zajičková, *К otázке вztahu interference a конfrontace (на материалу substantiv)* sb. Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского и чешского языков, под ред. М. Затовканыка, Т. И. Константиновой, А. Г. Широковой, Прага 1974, str. 293—306.

¹⁹ Viz např. Ж. Марузо, *Словарь лингвистических терминов*, изд. иностр. лит., Москва 1960, str. 27—28.

interferémy v rámci instrumentálu (*ночей místo ночью srov. výše); formisto *включить* pod vlivem českého *zapnout*, *досадкий místo досадный pod vlivem ruského slovotvorného typu na *-кий(-едкий)*. Ve spisovném jazyce analogizující pochody přispívají k unifikaci jazykové normy, ale na druhé straně působí destruktivně, což se projevuje v narušování normy jako např. rus. *уверенность в победу místo уверенность в победе pod analogizujícím vlivem konstrukce *вера в победу*.²⁰

4. Už při letném obeznámení s materiály česko-ruské interference lze vydělit hlavní skupiny interferémů — interferémy vzniklé na základě (hloubkové nebo povrchové) struktury češtiny (mezijazyková interference) a interferémy vzniklé na základě ruštiny (vnitrojazyková interference). Tato skutečnost mluví ve prospěch tzv. „oddělené hypotézy“ o odděleném zakotvení v paměti vjemů spojených s dvoujazyčností (nebo vícejazyčností) mluvčího. „Это значит — писал Paul K. Kolers, — что невозможно непосредственно назвать или извлечь из памяти некоторое переживание, пользуясь не тем языком, на котором оно закодировано. Сделать это можно будет, только выполнив специальную функцию — перевод.“²¹ „Společná hypotéza“ předpokládá, že vněmy zafixované prostřednictvím jednoho jazyka lze bezprostředně převádět do jiného osvojeného (nebo osvojovaného) jazyka. Ve prospěch první hypotézy mluví kvantitativní a kvalitativní rozdíly mezi typy mezijazykových a vnitrojazykových interferémů zjištěné na materiále česko-ruské interference v rámci interferenčního výzkumu na filozofické fakultě UK.²² V této souvislosti jsou zajímavá zjištění A. I. Mučnika, který zkoumal rusko-německou interferenci u žáků; u starších žáků zjistil vzestupnou mezijazykovou interferenci na úkor vnitrojazykové.²³

Při studiu geneticky blízkce příbuzného jazyka se setkáváme s tzv. smíšenou (neboli kombinovanou) interferencí, kdy v interferémech nalézáme „stopý“ obou jazyků: např. v interferémech typu *к *автомобиле* aj. místo *к автомобилю* spatřujeme vliv homomorfie koncovek dativu a lokálu v češtině (srov. *к автомобилю*, (*на*) *автомобилу* — *ке школе*, *о (ве) школе*), ale nemůžeme zde vyloučit ani vliv chybné analogie v rámci ruštiny — *к *автомобиле* — *к машине*. V lexikálně sémantické interferenci, např. v interferémech *Сибирь* — *это *касса Советского Союза* místo *сокровищница Совет-*

²⁰ Viz K. С. Горбачевич, *Изменение норм русского литературного языка*, Просвещение. Ленинград 1971, str. 33—36.

²¹ Paul A. Kolers, *Interlingual Word Associations*, Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 2, 1963 v ruském překladu v Новое в лингвистике VI, Москва 1972, str. 255.

²² Viz *Interference v ruské morfologii*, SPN, Praha 1967, 140 str.; *Interference v ruském lexiku*, 1967, tamtéž, 130 str.; *Interference v ruské skladbě*, 1968, tamtéž, 112 str.

²³ Viz А. И. Мучник, *Экспериментальное исследование процессов взаимодействия межъязыковой и внутриязыковой интерференции*, сб. Психоллингвистика и обучение иностранцев русскому языку, изд. Моск. унив., 1972.

fonetické vlastnosti ruštiny spoluvytvářejí takový její akustický obraz, který ского Союза máme vnitrojazykovou interferenci, protože v rámci ruských pojmenování a pojmů „место хранения сокровищ“, „сосредоточение чего-н. очень ценного“ (сокровищница) došlo k posunu pod vlivem slyšných pojmů „помещение, в котором производятся денежные операции“, „ящик для хранения денег“ (касса); přitom nelze vyloučit, že při záměně slov сокровищница a касса spolupůsobila vnější podobnost českých lexikálních protějšků pokladnice (= сокровищница) a pokladna (= касса). V explicitní podobě lze kombinovanou interferenci ilustrovat příkladem он *дуверчовал Алеше, kde máme element ruského slova (srov. rus. доверчивый).

5. Zatímco se při produkci řeči zkoumá proces od myšlenky a sémantických představ k jejich verbální realizaci, předmětem výzkumu dešifrace řeči je obrácený směr — od textu k pochopení jeho obsahu. V psycholingvistické literatuře není jednoty názorů v otázce vztahů mezi procesy produkce a dešifrace řeči.²⁴ Podstatu teorie „analýza prostřednictvím syntézy“ lapidárně postihl A. A. Leontjev: „... чтобы понять высказывание, нужно построить его синтаксическую модель, полностью или по крайней мере частично соответствующую той модели, которая используется нами в процессе порождения.“ Tato teorie nepředpokládá úplnou shodu sémantických a gramatických operací při produkci a dešifraci; podle názorů reprezentovaných moskevskými psycholingvisty v dešifraci se uplatňují především heuristické postupy, hlavně při identifikaci jednotlivých slov. B. V. Beljajev v známé práci o psychologii cizojazyčného vyučování napsal, že „... при слушании (при чтении) восприятие внешней чужой речи сейчас же сопровождается внутренним ее проговариванием. А ... при говорении (письме) внешнее проговаривание предшествует внешнему ... выражению мыслей.“²⁵ A. R. Lurija se domnívá, že předpokladem k pochopení výpovědi adresátem je zvuková identifikace jednotlivých slov, pak struktury věty a nakonec celé výpovědi; dvě první etapy značnou měrou probíhají v rámci jazykových pravidel, kdežto třetí etapa již nesouvisí s lingvistickou problematikou, ale s celkovou poznávací činností.²⁶

5.1. S dešifrací výpovědi souvisí otázka tzv. „užitečného transferu“, který napomáhá osvojení studovaného jazyka, zejména blíže příbuzného. V případech, kdy ruština je identická s češtinou ve výrazových prostředcích, v struktuře těchto prostředků a jejich elementů a v jejich distribuci, Čech snadno chápe ruský text, zejména při čtení. Mnohem obtížnější je chápat ruský zvukový text, neboť psychofonetická dešifrace je obtížnější než psychografická dešifrace, která je ulehčena zrakovým vnímáním grafémů; ruský dynamický přízvuk, redukované samohlásky, allegrace tempa řeči a jiné se značně liší od akustického obrazu češtiny. Při dešifraci je obtížné identi-

²⁴ Viz *Основы теории речевой деятельности*, op. cit., str. 178—182.

²⁵ Б. В. Б е л я е в, *Очерки по психологии обучения иностранным языкам*, изд. 2-ое, Просвещение, Москва 1965, str. 91.

²⁶ Op. cit., str. 148—149.

fikovat hranice slov a rytmicko-melodické členění výpovědi, což vede k mylným asociacím s ruskými a z menší části i s českými jazykovými prostředky; vnitrojazykové asociace lze doložit interferencí *исток* místo *сжер* ve větě *Игорь долго лежал на солнце и сжер спину аж.*; s českým slovem *palice* asociuje interferencí **в палицу* ve větě *колосья били нас по лицу.*

5.2. Mnohé interference jsou charakteristické jen pro dešifraci ruského textu Čechem. Na základě zatím neúplného materiálu lze předpokládat, že při poslechu je nejzranitelnějším místem zjišťování hranic zvukových elementů povrchové struktury jednotlivých slov a povrchové syntaktické struktury slovních spojení v proudu řeči. V mateřštině, podle zjištění A. R. Lurii, se při poslechu vybavuje především výběrový systém smyslových spojení (*система избирательных смысловых связей*), zatímco vybavování vedlejších smyslových spojení (např. zvukově podobných slov) je brzděno; tak slovo *rus. скрипка* v jazykovém povědomí Rusa vyvolává představu o hudebních nástrojích, nikoliv však o spinátku, přestože *rus. скрепка* je slovu *скрипка* zvukově velmi blízké. (Srov. o. c., str. 152—153.) Není tomu tak při dešifraci ruských slov Čechem, zejména na začátečním a mírně pokročilém stupni osvojování ruštiny, kdy nepřesně identifikované zvukové hranice slov a jejich elementů asociují s jinými ruskými slovy, která smyslově nesouvisěji s výpovědí; např. předložkové spojení *к ручью* ve výpovědi *стайка воробьев прилетела к ручью* bylo chybně dešifrováno jako **к лучу* nebo **к тучу*; taktéž: *с *белыми колосьями* místo *с спелыми колосьями*; *с гор побежали *кучи* místo *ручьи*. Pro poslechové interferencí je typická tzv. nesymetrická homonymie jako např.: **ни которые мальчики и девушки* místo *некоторые*; **в условиях* místo *в условиях*; *как и *начали нового года* místo *как и в начале*; **на более законченный проект* místo *наиболее законченный*.

5.3. Nerozlišení zvukových elementů slov může souviset s chybnou dešifrací syntaktických konstrukcí; v psycholingvistické formulaci — s narušením přechodu od vlastní syntaktické konstrukce k její hloubkově syntaktické struktuře. Např. interferencí **начали нового года все уехали из Орла к себе на родину* svědčí o neuvědomovanosti objektivních vztahů (*в начале ... чего*); místo nich se nenáležitě anticipovaly predikativní vztahy (*начали ... кто*). Jiné příklady neadekvátní dešifrace povrchové syntaktické struktury syntaktických konstrukcí: **а смотреть* místo *осмотреть*, **и следовать* místo *исследовать*; sem patří i některé morfologické interferencí jako např. *из *Польше* místo *из Польши*.

Zkoumá se schopnost identifikovat slova a slovní spojení v proudu řeči v souvislosti s typy usouvzažňování slov. Výzkum poslechu v mateřštině J. I. I s e n i n o v é nepotvrdil závislost identifikujících a anticipujících schopností adresáta na typech syntaktických vztahů; I. M. L u š č i c h i n o v á však na základě svého experimentu uzavírá, že pro poslech je po této stránce nejprůzračnější kongruence, pak rekce a přimykání.²⁷ Litevští od-

²⁷ Viz E. И. И с e н и н а, *О структуре семантической установки при восприятии речи*,

borníci zkoumají poslech ruštiny jako studovaného jazyka z hlediska stupně spjatosti komponentů slovního spojení, konfrontační charakteristiky syntaktických dvojic, z hlediska kontextového a z hlediska a tempu řeči.²⁸

Pro účely protiinterferenčních cvičení jsou užitečné výzkumy struktury sémantických zaměření při sluchové a zrakové aperdepci textu; při adekvátní identifikaci slov a slovních spojení sémantické zaměření má obsahovat představy o tématu komunikativního aktu; zřejmě se tyto představy skládají z návzájem souvisejících podtémat; když je např. tématem komunikativního aktu *počasí*, jeho možnými podtématy jsou *teplota vzduchu, slunce, déšť, vítr, mraky*; podtémata pak se mohou členit na elementární smyslové jednotky realizující se v distribuci slov; v podtématu *teplota vzduchu* se tyto elementární jednotky realizují ve spojeních *температура падает, температура повышается, температура высокая, температура низкая*.²⁹

5.4. Při sluchové recepci textu se angažuje dočasná a trvalá paměť; zásluhou této druhé lze identifikovat slabiky a přízvuk ve slově a v slovním spojení. K tomu přistupuje akustické okolí, na němž je závislá identifikace fonémů. V zásadě lze mluvit o izoformismu fonetických a grafických jazykových prostředků, neboť jejich vnímání probíhá globálně v rámci celého slova nebo slovního spojení.³⁰ Výzkum interference při dešifraci cizojazyčného textu je závislý na výzkumu řady lingvistických otázek adresáta řeči z hlediska konfrontačního, v aspektu psycholingvistickém pak na propracování teorie dešifrace v mateřštině v konfrontaci s dešifrací při cizozajčném vyučování.

ЧЕШСКО-РУССКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ С ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Исходя из анализа структуры речевого действия, соответствующего современному состоянию исследований, можно выделить три уровня превращения мысли в высказывание. В связи с изучением явлений чешско-русской интерференции автора интересует, прежде всего, уровень глубинно-синтаксических структур, которому соответствует лексическая и синтаксическая сторона высказывания.

В лексическом плане так наз. „неудачные поиски“ слова не ограничиваются его парадигматическими отношениями и синонимическими соотношениями отдельных лек-

сб. Психологические и психолингвистические проблемы владения языком, изд. Моск. унив.; 1969, стр. 111—112; И. М. Луцкихина, *Использование гипотезы Инге о структуре фразы при изучении восприятия речи*, Вопросы психологии 1963, ч. 2.

²⁸ Viz A. Домбровский, *Языковая интерференция и обучение аудированию иноязычной речи*, сб. Взаимодействие языков и процесс обучения, под. ред. В. Шярнаса, Вильнюс 1971, стр. 84—85.

²⁹ Viz E. И. Исенина, *op. cit.*, стр. 106—108.

³⁰ Viz Ю. С. Степанов, *Основы языкознания*, Просвещение, Москва 1966, стр. 202—215; Л. В. Бондарко, Л. Р. Зиндер, Н. Д. Светозарова, *Разграничение слов в потоке речи*, Вопросы языкознания 1968, 2, стр. 68—81.

сических значений; искомое слово может вызывать целый ряд всплывающих слов, что связано также с индивидуальной оценкой говорящим (или слушающим) смысловой и формальной близости слов. „Комбинированные“ понятийно-звуковые (или понятийно-графические) поиски слов прослеживаются в статье на материале лексико-слово-образовательных интерферем. Автор ставит вопрос о степени осознаваемости индивидуом происходящих поисков слов и интерферирующих сдвигов. Мотивированность наименований слов можно использовать как фактор, способствующий усвоению и закреплению лексических единиц изучаемого языка.

В синтаксическом плане прогнозирования высказывания важно понятие синтагматическая ассоциация. В материалах по интерференции можно выделить, по крайней мере, три типа интерферем, которые можно рассматривать в рамках синтагматической ассоциации — лексико-синтаксические, формально-синтаксические и морфологосинтаксические.

На основе проанализированных фактов чешско-русской интерференции автор склонен считать более правдоподобной так наз. „раздельную гипотезу“ о раздельном кодировании и хранения в памяти восприятий, связанных с языками, которыми владеет двуязычный говорящий.

Autor: doc. PhDr. *Mikoláš Zatoňkaňuk*, CSc., docent katedry rusistiky na filozofické fakultě UK v Praze.

